

A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után

Czakó Ágnes-Sik Endre

(eredetileg megjelent: 2000, 1995, 7:3-12 old.)

Miért olyan nagy, és hogyan növekszik a hálózati tőke szerepe a posztkommunista Magyarországon?

Egyfelől a mai hálózati tőke örökség, és nagy tehetetlenségi erővel rendelkezik. A kommunizmus alatt kiépült kapcsolatok önfenntartóak, de ha meg is szűnnek valahol, szokásmódok, kultúrák, érdekrendek maradnak utánuk. Ezek új személyi összetételben, a megváltozott struktúrához alkalmazkodva a korábbival azonos erővel építik újra a hálózatokat.

Másfelől a rendszerváltás folyamatai, s a kialakuló új rendszer is növeli a hálózati tőke fontosságát. A kapcsolati tőke felértékelődésének vannak a rendszerváltás folyamatával, illetve a rendszerváltás utáni kormányzati munka és gazdaságpolitika sajátosságaival magyarázható okai, amelyek függetlenek az örökölt elemektől.

1. A hálózati tőke fogalmáról

Jó lenne, ha a hálózati tőke kiterjedését más tőketípusok méretévei tudnánk összevetni, vagy ha olyan sajátos helyzetek elemzésére lenne módunk, amelyekben mérhető lenne az egyes tőkefajták szerepe. Ám ha pontosan meg is mértük egy hálózat "nagyságát", vajon ez alapján állíthatunk-e bármit is annak fontosságáról?

Tételeinket bizonyítandó ezért inkább részletesen bemutatjuk azokat a folyamatokat, amelyekben a hálózati tőke szerepe valószínűsíthető. Azt állítjuk, hogy ha olyan folyamatokat és struktúrákat vagyunk képesek bemutatni, amelyek vagy a kommunizmus vagy a rendszerváltás alapvonásaival függnek össze, s amelyekben a kapcsolati tőke szerepe nagy, akkor bizonyítottuk, hogy a hálózati tőke szerepe meghatározó a rendszerváltás során. Ha igaz az is, hogy a hálózati tőke szerepe növekvő volt a rendszerváltást megelőző időkben, s hogy a rendszerváltás során megjelenő új

folyamatok és struktúrák is a hálózati tőke jelentőségét erősítik, akkor a hálózati tőke szerepe növekszik a rendszerváltáskor.

Elemzésünk nem terjed ki olyan nem rendszerspecifikus folyamatokra, mint pl. a háztartások válságkezelése, vagy olyan struktúrákra, mint a kalács vagy a bűngazdaság, például a maffia. Ezekről feltételezzük ugyan, hogy működésükben a hálózati tőkének nagy szerepe van, abból kiindulva azonban, hogy ezek léte nem rendszerspecifikus, megelégszünk azzal a feltevéssel, hogy azoknak a folyamatoknak és struktúráknak, amelyek a braudeli anyagi kultúra részeinek tekinthetők, a mai magyar rendszerváltásban is legalább olyan nagy szerepük van, mint más rendszerváltásokban a modern világrendszeren belül.

A hálózati tőke a társadalmi tőke és a tudástőke közös része. A társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokból következő, azokból "levezethető" erőforrás, amelyet ki-ki tudástőkéje szerint képes felhasználni. (A tudástőke mindazon képességek és készségek összessége, amelyek lehetővé teszik a cselekvő számára, hogy a helyzeteknek megfelelően, kreatív módon tudjon viselkedni.) Mindkét tőkefajta nehezen ragadható meg empirikusan, mert magában a személyben rejlik vagy a személyek közötti viszonyokból származik.

A társadalmi tőke fogalmát természetesen nem mi találtuk fel. Az iskolai oktatásban, a szocializáció során megszerzett és a társadalmi relációkban megbúvó szociális erőforrást "tőkeként" értelmezi Bourdieu (1978), aki szemléletesen ábrázolja a "szimbolikus tőke" és a társadalmi struktúrában elfoglalt hely összefüggéseit. Coleman (1990) megkísérli ötvözni a racionális cselekvések elméletét a csereelmélettel, az igazságos elosztás elméletével és a reciprocitás elvét felhasználó gouldneri gondolatokkal. Ennek során a társadalmi tőkét úgy definiálja, mint a személyek között létrejövő olyan társadalmi intézményt, amely elősegíti számukra céljaik elérését oly módon, hogy csökkenti a célok eléréséhez szükséges társadalmi költségeket. Putnam (1993) a társadalmi tőkét mint közjót fogja fel, ami lehetővé teszi a politikai közösségek hatékony cselekvését, a demokratikus kormányzást, a polgári társadalom fejlődését.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a tőke-fogalom használata sokak számára zavaró lehet. A társadalmi erőforrások "tőkeként" való értelmezésének – nézetünk szerint – elsősorban az összefüggések megvilágításában van szerepe. Volumenévei, megtérülésével – mérésének és empirikus megközelítésének nehézségei miatt – nincs értelme sokat foglalkozni. Ugyanakkor ez a terminológia alkalmas egyedül arra, hogy értelmes kérdéseket tegyünk fel a különféle tőkejavak közötti átváltások szociológiai feltételeivel és társadalmi hatásaival kapcsolatban, illetve, s általánosabban, hogy a hálózatok szerepét a gazdaság szereplői viselkedésében modellszerűen elemezhessek. Úgy véljük, ha a kutató önkorlátozó módon használja, a hálózati tőke fogalma makroszinten alkalmas a társadalom tőkejavainak újszerű, a politikai gazdaságtanhoz hasonló módszerű elemzésére, s ugyanakkor mikroszinten a granovetteri beágyazódás-elmélet (Granovetter 1985) ellenőrzésére használható.

A hálózati tőke gazdaságszociológiai értelemben a gazdaság szereplői (egyének, háztartások, vállalatok, gazdaságirányító szervezetek stb.) közötti kapcsolatrendszerben létezik. Ehelyütt e kapcsolatrendszerek egyetlen metszetét, a szervezeti formát, s annak is csupán két "tisztá" formáját elemezzük, a zárt közösséget és a lazán összefűzött hálót.

- Zárt (családi, üzleti, etnikai, ugyanazon ideológiai elveket valló) közösségnek a szigorúan ellenőrzött határokkal rendelkező és a személyes bizalmon alapuló értékek vezérelte kapcsolatrendszereket nevezünk. jellemző rájuk, hogy a tagság pontos definiálása és a megállapodott viselkedési elvek érvényesítése érdekében egyértelmű szabályokat és szankciókat alkalmaznak. Ilyenek például Coleman (1990) művében a zsidó gyémántkereskedők Jeruzsálem, Amszterdam és New York központú hálózata, a migráns "közvetítőrétegek" társadalmi szerkezete Bonacich (1973) elméletében vagy az etnikai zárvány munkaerőpiaci modellje (Light 1993).
- Laza, egymásba fonódó személyes kapcsolatrendszerek és szervezetek (pl. régi osztály társak, mai munkatársak vagy szomszédok kapcsolatrendszerei, vagy ha például a rokonok vállalkozást alapítanak, illetve mikor régi barátokat válogat bizalmas posztokra a vállalat igazgatója, továbbá a szervezetek vezetőit, tulajdonosait tömörítő bizottságok, klubok vagy igazgatóságok rendszere) egyfelől az egyéni és kollektív cselekvés szinterei, másfelől a társadalmi cselekvő szándékai megvalósításához

segítenek megtalálni a hozzá hasonló értékeket valló társakat, akikkel a szereplők koalíciókat, szerveződéseket, formális szervezeteket hozhatnak létre. Az így megteremtett társadalmi tőke meghatározó eleme lesz a "tagok" tudástőkéjének és a kapcsolataik által ezen egyéni tőkéket megsokszorozni képes közös hálózati tőkének.

Legyen bár a hálózati tőke zárt közösség, illetve lazán szervezett klientúra, szükségképpen kialakul egy sajátos szubkultúra, a csakis rá jellemző normák, szabályok rendszerével, s az ezek betartatását szolgáló ösztönző-büntető intézmények rendje. Az értékek, normák, szabályok kialakulásában és abban, hogy mi az elfogadott érték és viselkedési mód, a "nagy társadalom" kulturális és történelmi tradíciói meghatározóak, de minden létrejövő hálózatban kialakulhat ezektől eltérő értékrend, szabályegyüttes és szankciórendszer. Tehát "kistársadalmak" alakulnak ki a hálózati tőke alapjául szolgáló kapcsolatrendszerekben.

A hálózati tőke mindaddig "holt tőke", amíg ezen normák, szabályok, szankciók szerint a gazdasági tranzakciókban fel nem használják. Ha pl. egy vállalkozó személyes jó barátja a kormányfőnek, ez a kapcsolat – amely elvileg igen jelentős hálózati tőkét jelent – csak akkor válik működő tőkévé, ha a kormányfő a társadalom írott és íratlan szabályai szerint vagy azokat megsértve tényleg előnyben részesíti (vagy hátrányoktól megvédi) a vállalkozót. Természetesen latens formában is hasznosítható a hálózati tőke: pusztán a kapcsolatra hivatkozva is lehetséges előnyöket szerezni. Ilf és Petrov Osztap Bendere vagy Gogol revizora a hálózati tőke-orientált kultúrában és a hálózati tőke szerepét felértékelő társadalmi helyzetekben kiválóan tudott nem létező hálózati tőkét más tőkejavakra átváltani.¹

A társadalmi tőke a személyes kapcsolatok hálózatán keresztül érhető el a szereplők számára. Az adott társadalmi csoportra, egyénre jellemző, hogy milyen társadalmi tőkerészt és milyen hálózatokon keresztül akar, illetve képes elérni. A hálózati tőke tudástőke-elemeinek (kapcsolatteremtési, kezelési készség stb.) nagysága, minősége szintén fontos szerepet játszik abban, hogy a hálózati tőkét milyen mértékben képes az egyén vagy a csoport hasznosítani.

A hálózati tőke értéket teremt, és cselekvési potenciált jelent. Mivel a relációk, a szereplők, a helyzetek és a szándékok sokfélék, a látszólag hasonló hálózati tőke bizonyos szereplőknek hasznos, másoknak haszontalan lehet.

A hálózati tőkének nincs fizikai formája, megtestesülése, csak közvetett jelekből lehet következtetni nagyságára, értékére, működőképességére. A felhasználásával termelt érték lehet anyagi jellegű: pénz, vagyon, termék, anyagi szolgáltatás; vagy nem anyagi jellegű: befolyás, presztízs, pozíció, bizalom. A hálózati tőke minden más tőkefajtvá konvertálható.

A közösségre jellemző érintkezési szabályok és viselkedésmódok határozzák meg a hálózati kapcsolatok tőkévé alakításának módját, az intézménnyé alakulás mikéntjét. A partnerek közötti személyes viszony – bizalom/bizalmatlanság és kölcsönösség/egyoldalúság, függés/függetlenség – szerint lehet e szabályok közül a legmegfelelőbbet alkalmazni.

A hálózati tőke, mint elkötelezettségek, kölcsönös szolgáltatások rendszere sajátos "bankrendszerként" lehetővé teszi a hálózati tőke allokációját. Ennek költségei minimalizálhatók, ha a szereplők egymással szoros közelségben élnek, vagy ha van arra alkalmas közvetítő személy vagy intézmény, aki vagy amelyik összehozza a partnereket.

A többi tőkefajtaéhoz képest a hálózati tőke jellemzője, hogy csak a hálózat tagjai tartják nyilván, a nyilvánosság számára rejtve marad. Titkos, láthatatlan, rejtett erőforrás. Míg a pénztőkéről (vagyonról, bankszámlákról, fizetési készségről, fizetőképességről), illetve a tudástőkéről (iskolai végzettségről, szakmai gyakorlatról, életpályáról) szerezhetünk információkat, sőt ezekről a gazdasági ügylet során partnereinket sok esetben kötelező is tájékoztatni, a személyes hálózati tőkéről a kívülálló "illetéktelen" csak közvetett információkat szerezhethet.

2. A hálózati tőke szerepe a kommunizmusban és a posztkommunizmusban

A fejlett kapitalista gazdaságot vizsgáló hálózatelemző szociológusok bizonyították a hálózati tőke múlhatatlan szerepét a szervezetek közötti hierarchikus kapcsolatok és a piaci tranzakciók eredményességének növelésében. Egyes kutatások szerint a hálózat együttesen hárítja el a szervezetek hierarchikus függőségeiből és a piac személytelen értékítéleteiből származó hátrányos következményeket úgy, hogy csökkenti a tranzakciós költségeket. Ismeretesek azonban olyan kutatások is, amelyek a hálózatoknak a piaci tranzakcióra – ezen keresztül természetesen az árbevételekre és profitokra – gyakorolt közvetlen hatását vizsgálják. Szerzőik a modern kapitalista rendszerekben is meglik a gazdaság és politika összefonódásait és "titkos" kapcsolatait (pl. maffia, lobbyzás, protekció stb.).²

Magyarul: "felfedezik" azt, ami a premodern gazdaság tanulmányozásán edződött antropológusok számára közhely, hogy a hálózati tőke nem csupán a szabályostól eltérően működő piacok sajátja, de a legmindennapibb és leghatalmasabb piaci ügyletekben is nagy szerepe van, méghozzá nem ám a periferikus társadalmak világtól elzárt közösségeiben, hanem a modern kapitalista gazdaság centrumaiban.

Ha igaz az a tétel, miszerint az állam és a piac hajlamosak a gazdasági élet hegemonizálására, akkor a hálózati tőke ott, ahol a jóléti állam és/vagy a szabad piac sikeres, pusztán kiegészítő intézménye a hatékonyan működő rendszernek, illetve védekezési eszköz ezek negatív mellékhatásai ellen. Ahol azonban az állam is szegényebb és a piac is satnyább, ott a hálózati tőke szerepe fel kell hogy értékelődjön, hiszen mind az állam, mind a piac szereplői rá támaszkodhatnak csupán – más megoldás nem lévén. Térségünkben a piac gyenge, az állam pedig nagyra nőtt kamaszgyerekre hasonlít, amennyiben ereje mint a bikáé, de bumfordi, ügyetlen, durva és tapintatlan, ezért hát bizonyosan nagyobb a hálózati tőke szerepe itt, mint a centrum országaiban. Feltételezésünk szerint azonban a kommunista társadalmakban a hálózati tőke meghatározó szerepének rendszerspecifikus okai is vannak, sőt feltételezésünk szerint vannak olyan helyzetek, amelyekben a hálózati tőke tartja fenn a gazdaság működőképességét.

A redisztribúció a gazdaságban az erőforrások koncentrációját és a politikai hatalom centralizációját jelenti. Személyes kapcsolatok nélkül nem működik a kézi vezérlés, nem lehet alkudni, nem képzelhető el hatékony védekezés a felsőbbtség önkénye ellen és nem ellenőrizhető az "alsóbbtság".

Míg a modern kapitalizmusban a hálózati tőke a profitszerzés, -növelés és a piaci helyzet hosszú távú megtartása/ javítása érdekét szolgálja, addig a kommunizmusban a hálózati tőke az állampárt által működtetett gazdasági szegmensben a koordináció szerves része, az első és a második gazdaság között pedig a két szegmenst összefűző pozíciók megszerzésére és megtartására/javítására szolgál.

A fenti eltérések kihatnak a hálózati tőke megjelenésére is. A modern piacon a horizontális, a kommunizmusban azonban a vertikális kapcsolatok uralkodnak a hálózati 'szerveződése' ken belül.

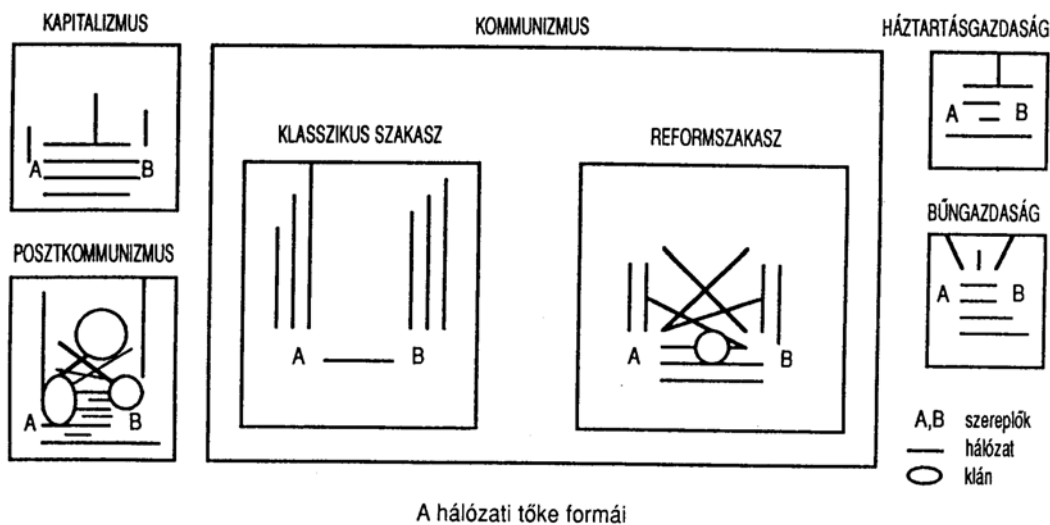
A politikai mezőben minden társadalomban működnek hálózatok, következésképpen egy olyan gazdaságban, ahol a politika mindenre rátelepszik, a hálózati tőke szerepe végtelen nagy lehet. Fokozottan igaz ez akkor, ha a politikai hatalom gyakorlása monolit szervezetrendszerben, a nyilvánosság kizárásával, agresszív eszközökkel történik, tehát nagyfokú a bizonytalanság, és minden lehetséges eszköz bevetésével számolni lehet.

Míg a modern piaci gazdaságban a hálózati tőke a többi tőkefajta fontos kiegészítő formája, a kommunizmusban ez a legfontosabb, olykor az egyetlen lehetséges tőkefajta. A piacon értelemszerűen a pénztőke dominál, ám a modern piac a tudástőkét is felértékelte. Ezzel szemben a kommunizmusban a magántulajdon hiánya, a gazdaság politikának való alávetettsége és a pénz fontosságát visszaszorító intézmények ereje felértékelte a hálózati tőkét mind a fizikai, mind a tudástőke rovására.

A kommunista gazdaság elemzése során célszerű megkülönböztetni három fázist. Az első két fázisnál Kornait követve "klasszikus" és "reform." szakaszokról írunk (Kornai 1992). A posztkommunizmust megelőző éveket a kommunizmus "túlérett" korszakának

nevezzük el. E korszak határai a második gazdaság "kifehértésének" kezdetei, tehát az 1980-as évek eleje-közepe, illetve a rendszerváltó gazdasági szabályozás első lépései, tehát 1988-1989.

A klasszikus kommunizmusban a vertikális kapcsolatoknak volt hegémón szerepük, a reformok időszakában ezek mellett megjelentek a horizontális kapcsolatok is, s a vertikális kapcsolatok "magassága" is csökkent. A következő morfológiai váltás jellemzője a vertikális kapcsolatok további "rövidülése", illetve az átfedő vertikális kapcsolatok jellemzővé válása, és a horizontális kapcsolatok szaporodása, illetve az e szférán belül megjelenő "záródás". A bűngazdaság és a háztartásgazdaság zárt kapcsolatai (az előbbi esetben több, az utóbbi esetben kevesebb vertikális szállal, s mindkét esetben sok, de szférán belül maradó szereplők közötti kapcsolattal) lényegében nem változnak az idők során.

A kommunista gazdaság átalakulása a közkeletű és naiv elképzelések szerint feleslegessé teszi³ a hálózati tőkét, mert automatikusan a személytelen (piaci) mechanizmusokra helyezi a hangsúlyt. Szerintünk ennek épp az ellenkezője történik.⁴

Claus Offe (1992) szerint az átmenet társadalmát döntően az határozza meg, hogy a kapitalizmust tervszerűen vezeti be a politikai elit. Az atomizált társadalmi szerkezetben hiányoznak a jól kiformalódott szereplők, kollektív cselekvők. Az elit nem

támaszkodhat a kapitalizálódás spontán folyamataira, hanem nyilvános, igazolandó döntésekkel kell megszabnia a társadalmi cselekvés gazdasági, jogi, politikai és erkölcsi kereteit. Az egyének kollektív cselekvése azonban nem irányítható felülről, támaszkodni kell a már meglévő koalíciókra, hogy azok ellen tudjanak állni az elit lehetséges túlhatalmának.

Burawoy és Krotov (1992) a posztkommunista gazdaságot mint *kereskedő kapitalizmust*⁵ írják le. Eszerint a posztkommunizmusra a termelés, az elsajátítás és az elosztás egyidejű kaotikussága jellemző, szemben a kommunizmus, az államszocializmus és a kapitalizmus rendszerével, ahol valamiféle rend van. E káosz létrejöttének oka az állam visszavonulása. Emiatt:

- a gazdaság szereplőinek addig is meglévő, de az állam- párt által uralt, ellenőrzött és korlátozott horizontális kapcsolatai meghatározóvá válnak, és gyakoribbak lesznek a barterügyletek, azaz a természetbeni cserék;
- a politikai testületek gazdaságszervező funkciókat szereznek, s megnő a regionális hatalom jelentősége, melynek fő célja a helyi monopolhelyzetből fakadó profit maximalizálása;
- a profit forrása a kereskedés, az üzletelés és a politikai-gazdasági hatalommal való visszaélés, nem pedig a termelés fejlesztése, a minőség javítása stb.

E két elméleti megközelítés nem zárja ki egymást. A "politikai kapitalizmus" azzal, hogy a hangsúlyt az intézmények tudatos létrehozására helyezi, az értelmiség felelősségvállalására hívja fel a figyelmet. Az elitek egyes csoportjain belüli és a csoportközi kapcsolatok átmentett és kialakuló rutinja a hálózati tőkét kétségkívül felértékeli. A "kereskedő kapitalizmus" pedig bizonyos értelemben nem más, mint elmozdulás a hálózati tőke egyik formája felől egy másik forma felé. A mi közelítésünk valamivel általánosabb, hiszen nem csupán a barter, hanem mindenfajta horizontális kapcsolat, tehát a patrónus-kliens, az eladó-törzsvevő stb. viszony felértékelődését sejteti. A kereskedő kapitalizmus többi jellemvonása is jelzi a hálózati tőke felértékelődését. Így a regionalizmus, a politikai hatalomnak a gazdaságban való megerősödése és a kereskedelem (különösen illegális formáinak) elterjedése külön-külön s együtt is alkalmasak a hálózati tőke szerepének megsokszorozására. A helyi

gazdasági ügyletek értelemszerűen felértékelik a hagyományos kapcsolatokat, s a hatalmi központok számának növekedése, valamint a gazdasági szereplők számának növekedése is a hálózati tőke iránti igényeket növeli, hiszen mind az információszerzés, mind a versenytársakkal szembeni védekezés annál nagyobb hálózati tőkét követel, minél több az ellenfél vagy versenytárs. A politika és a kereskedelem sajátosan hálózati-tőke-intenzív játszmák, mert mindkét szintéren sok múlik a személyes viszonyokon, nagy a megbízhatóság szerepe, s a tranzakciók kívülállók számára gyakran ellenőrizhetetlenek.

3. Hálózati-tőke-intenzív játszmák a kommunizmus klasszikus szakaszában

A fő együttműködési forma e társadalmakban a hierarchikus-bürokratikus kooperáció, amelyet az ellenőrző/parancsadó állami és pártszervezeteket és a döntően állami tulajdonú gazdálkodó szervezeteket összefűző hálózat tett lehetővé. A párt befolyását, annak kereteit és technikáját törvény soha nem szabályozta, csak az elkötelezett (párttag) gazdasági vezetők kötelező lojalitása volt a biztosíték a központi utasítások – később elvárások – teljesítésére.

A redisztributív gazdasági rendszerben az előnyök és a hátrányok mérlegelése egy elvileg tisztán gazdasági ügyben is elképzelhetetlen volt a politikai hatalom prioritásaihoz való igazodás nélkül. E prioritásokat nem elvont elvekből lehetett megismerni – bár a kinyilatkoztatások, politikai elvárások befolyásolták a szereplőket –, hanem a hatalom gyakorlóinak döntéseiből, tetteiből, ráutaló magatartásából.

A vezetők kiválasztásának alapvető kritériuma a politikai megbízhatóság. Ez azonban csak a hatalom megszemélyesített bizalmával együtt, csak a hálózati tőkével kiegészülve válhatott jól működés politikai tőkévé. Mind a hatalmon lévők, mind a hatalomért ácsingózók kapcsolatrendszereik segítségével keresték a megfelelő lépéseket, illetve védekeztek (esetleg jó előre) a nemkívánatos ellenlépésekkel szemben. Amikor a rekrutáció nem a meglévő kapcsolatrendszerek mentén történt, akkor a beavatási fázisban épült ki a hálózati tőke.

Mivel formális szabályok – szándékosan – nem léteztek, a hatalom megszemélyesítői saját ízlésük, érdekeik és a rekrutáció-beavatás során szerzett ismereteik alapján (ön-életrajz, felszólalás a gyűlésen stb.) határozták meg, kit tartanak megbízhatónak, és kit nem.⁶

A fentiek természetesen beágyazódtak a politikai kooperációk és konfliktusok folyamataiba. A hálózati tőke jelentősége a politikai hatalom, illetve a hatalmat befolyásolni képes eszközök megszerzésében is megmutatkozott. Jól látható ez a kommunisták közötti hatalmi harc hálózatitőke-intenzív jellegéből. A megbízhatóság, a bizalom, a személyes befolyás és rivalizálás a kommunizmus első, nyers erőszakot alkalmazó periódusában többször és lényegesen átrajzolta a diktatórikus rendszer erővonalait.⁷

A hálózatok működtetése lényegesen megváltozott az 1956 utáni Magyarországon. A gazdasági és politikai elit tudta, mit nem lehet akarni, és tudta, hogy a gazdaság működőképességét – elfogadható szinten – fenn kell tartania. A központi prioritások idővel alulról is befolyásolhatók lettek. A magyar gazdaság jól ismert intézményévé vált a "tervalku", vagyis lassan informális párbeszéd alakult ki a hatalom és az állami vállalatok vezetői között – a nem hivatalos és/vagy pártkapcsolatok hálózati csatornáin keresztül.

A katonai közigazgatáshoz képest a decentralizációval kísérletező adminisztráció hamar elvezetett a patrónus-kliens viszonyok elszaporodásához. Az egyenfogyasztás importfogyasztással való felváltása felértékelte a hiánygazdaság kapcsolatintenzív védekezési formáit (vesztegetés és barter), hiszen volt mit kockáztatni. A kézi vezérlés kiegészült a közvetett irányítással, s ez megnövelte az alkuk terét és az általuk nyerhető haszon mértékét, márpedig az – alku (legyen az terv- vagy szabályozóalku) nem más, mint a szervezeti és a személyes kapcsolatrendszerek beemelése a tervezés folyamatába. Mindez felértékelte a hálózati tőkét, hiszen egyrészt csökkentette alkalmazásának költségeit (kevésbé volt veszélyes a kapcsolatok működtetése), másrészt növelte hatékonyságát (hiszen ha szabadabban lehet tárgyalni, rekrutálni, akkor a

kapcsolatrendszer méretei is megnőhetnek, a kiválasztás során nagyobb kínálatból lehet válogatni, a hálózati tőkével jobban lehet ösztönözni, segíteni, olajozni a kooperációt).

A hálózati tőke felhasználásának a téeszek megszervezésében volt látványos szerepe. A hatalom kitűnően felismerte a helyi mikrovilág kapcsolathálózataiban rejlő tőkét, és megtalálta azokat az erőszakos vagy meggyőző technikákat, amelyekkel célját elérte.

4. Hálózati tőke-intenzív játszmák a reformok szakaszában

A szükség hívta életre a gazdasági reformokat, a hivatalos piac-imitációt és a hivatalosan el nem ismert, de intézményesült, korrekciós funkciókat ellátni képes együttműködések. A gazdaság szereplői között az információ és minden olyan jószág, illetve szolgáltatás cseretárgy lehetett, melynek segítségével erőforrást lehetett teremteni a gazdálkodáshoz. Ha ilyen potenciális erőforrás fölött rendelkezett valaki, igyekezett azt "áruba bocsátani" vagy mástól megszerezni, amire neki szüksége volt. A szívességi cserekapcsolatok viszonylag stabilan együttműködő hálózati partnerek között alakultak ki, akár a termelési kooperációk mentén horizontálisan szerveződtek, akár az állami vagy pártvezetőkkel való vertikális függőséget igyekeztek befolyásolni.

Noha szociológiai jellemzőit tekintve sokban különbözött a falusi házépítő kaláka, a gyári munkások hóvégi hajráit szolgáló szívességek rendszere, a századforduló kubikosainak és baráberjeinek gyakorlatából ismert alkalmi munkásbandák, vagy a cigány gyűjtögetők közösségei, a nagyvállalati vezetők és káderek vadásztársaságai, a termelészövetkezeti csoportvezetők alkatrészcserei és a nagyvárosi maszekok vagy a melléküzemágban, a gebinben, a piacon vállalkozók munkacseréi, ezen ügyletek lényege mégiscsak azonos: a redisztributív gazdaság naponta újratermelő zavarait hálózati védekező módszerekkel elhárítani.

A kétoldali próba/szerencse játszmák kicsi sikerei beindítottak olyan bizalomerősítő intézményesedési folyamatokat, amelyek – noha nem tették politikailag legitimé a rendszert, s nem lett tőlük sem az ország fejlettebb, sem az egyén gazdagabb – hamar

elegendő tehetetlenségi erőre tettek szert ahhoz, hogy újra meg újra igazolják mindkét oldalt. Folytonos megerősítést nyert: a hálózati tőkébe érdemes beruházni.

A reformszakasz azonban nem csupán következménye az előző korszak felpuhulási folyamatainak. A reformok és azok visszaszorításai új kapcsolatrendszereket hoztak létre a "húzd meg, ereszd meg" töréspontok mentén. A reformokkal való kísérletezés kockázattal járt a politikusok számára, s ez bizalmat, diszkréciót igényelt. Védekezési reflexként jó előre megbízható kliensek után kellett nézni. A kísérletek felértékelték a vertikális kapcsolatokat, hiszen információt szerezni (hamarabb, megbízhatóbb forrásból, mint mások), illetve sikert elérni – vagy azt, hogy kudarc esetén a következmények ne legyenek végzetesek (vagy másnak legyenek azok) – szintén elengedhetetlen, ha változik a környezet. A horizontális kapcsolatok is fontosabbá váltak. Az új vállalkozások ugyanis általában hálózatitőke-igényesek, de a redistributív gazdaságban, amelyet keményen kézben tart az új megoldásokkal kísérletező állam, különösen azok. Érvényes ez az induló tőke megszerzésére és az üzlet beindításának jogi és informális feltételeire egyaránt. Ha bukás esetén még megtorlással is kell számolni, a hálózati tőkét semmi nem pótolja, hiszen a pénz szükséges, de nem elégséges feltétele a vesztegetésnek, mert kész öngyilkosság nem tudni, kit, mennyivel és hogyan lehet megvesztegetni.

A reformgazdaságban nagy a bizonytalanság, sok függ bizonyos személyek döntéseitől és értelmezési kedvétől. Ugyanakkor a hálózati tőke hozadéka nagy, hiszen ha sikeresen működtetik, minden lehetséges általa, lévén kevés az igazán mértékadó eszkimó, s mivel a jog sem szab gátat az ügyeskedésnek.

E hatások még inkább felerősödnek, ha a hálózatok elérnek egy kritikus méretet, különösen, ha intézményesen kiépül a második gazdaság. Az informális gazdaság természeténél fogva hálózati tőke-intenzív, hiszen tranzakciói nem az írott (jog)szabályok szerint szerveződnek, hanem a személyes ismeretség mentén (kezesség, klientúra), a tranzakciók gyakran beágyazódnak/folytatódnak a gazdasági szereplők nem gazdasági kapcsolataiban, a rejteni való ügyleteket a személyesség rejti leginkább, s a kis üzemméret is a viszonylag olcsó hálózati tőkének kedvez.

A reformok közben eltelt néhány évtized. A napi gondok, s az ellenük való védekezés sikereinek és kudarainak ismétlődése tanulási és intézményesedési folyamat is volt egyben. Ennek során a hálózati tőke használatának előnyei és hátrányai, módjai és ceremóniái megismerhetővé váltak. Sőt kikristályosodott egy szubkultúra, amelyben a hálózati tőke alkalmazásának pontos szabályai is kialakulnak. Maguk a hálózatok is finomodtak, sűrűsödtek és terjedtek.

A reformszakasz vége felé a gazdaság összteljesítménye erősen romlani kezdett (és a romlás jelei egyre láthatóbbá váltak). Ez felerősítette az új reformokkal való kísérletezés igényét. A reformok (és az ellenük való védekezés), valamint a vezetőknek a reformok sikerére avagy bukására spekuláló táborában való helyezkedése egyaránt azt sugallták, hogy a hálózati tőkébe érdemes befektetni.

A hálózati tőke alkalmazásának tanulási folyamata egyben "laicizálódást" is jelentett. A gazdaságpolitikai alkufolyamatokban működő hálózatok ugyan rejtve voltak a gazdaság kisebb halai elől, de az, hogy léteznek, mégis mindenki előtt ismert volt. A vertikális kapcsolatok mentén leszivárogtak a sikerek (ki mit volt képes elérni), másfelől mindenki, aki a hétköznapokban maga is építette személyes kapcsolatait, könnyen ki tudta vetíteni azokat felfelé.

A hatalom reakciói a hálózat résztvevőinek cinkos és cinikus magatartásához vezettek. Ez a cinikus normarendszer elfogadott világnézeté állt össze, melyet a hatalom kijátszása legitimált. Képmutatással, titkos, cinkos együttműködéssel, betyárbecsülettel, hamis érveléssel, mások megszarolásával, bennfentesek megjutalmazásával, vagy pazarlással lehetett sikereket elérni: a hálózatok a központi preferenciákat igyekeztek módosítani, jobbik esetben még a kinyilvánítás előtt akarták a döntést befolyásolni, vagy a kijelölt kereteken belül próbáltak olyan kreatív megoldásokat elismertetni, amelyek a hálózat érdekeivel összeegyeztethetők voltak.

A hierarchia tehetetlenségét korrigáló "titkos" tranzakciók sikerei azt a látszatot keltették, hogy a hierarchia működőképes. A hatalom éppen aktuális céljaitól függött,

hogy ezeket a technikákat, játszmákat bűncselekményként üldözendőnek nyilvánítja vagy szemet huny fölöttük, esetleg "reformként" életképes együttműködési formává lépteti elő – vagyis integrálja. Ez utóbbi esetben természetesen célszerű volt ügyelni arra, hogy az ideológiai kollektívizmussal összhangban – a köz javát hangsúlyozva – az egyéni törekvéseket kordában lehessen tartani. Ebben az értelemben a Magyarországon régebben oly büszkén emlegetett "másodikgazdaság-modell" a hatalom hosszas habozásának a története arról, hogy miként is lehet beilleszteni az autonóm kisüzemeket a redisztributív gazdaság tőlük idegen szerkezetébe.

Az érdekérvényesítő hálózatok nem" ölthettek semmilyen mozgalmi formát, részint mert formális civil szervezetek alig-alig léteztek, részint pedig mert az ésszerűség is ezt diktálta: a személyes garanciákkal működő hálózatok hatékonyabbak voltak (a legcsekélyebb mértékű formális koordináció is igényelt volna írásbeli dokumentációt vagy legalább a szereplők megnevezését, ami sokszor sem a hatalom akaratának érvényesítésekor, sem az azzal szembeni fellépés esetén nem volt célszerű). Az érintkezési formák többnyire informálisak, szóbeliek és személyes jellegűek maradtak, de léteztek olyan rendszeres összejövetelek, félig-meddig formalizált együttlétek (pl. szakmai továbbképzés, vezetőképzés, gazdasági és politikai fórumok, klub, társaság), amelyek megteremtették a hálózati kapcsolatok ápolásának rítusát.

5. A "pre-posztkommunizmus"

Ez a szakasz Magyarország esetében a túlrejt szocializmus időszakának is nevezhető. Az ekkor született államlebontó intézkedések lényegesen meghaladták a korábbi javító-korrigáló-tökéletesítő reformok hatásait.

A kommunista gazdaságban az állami tulajdon hegemoniája okán a gazdagság és a vagyon nem válhatott az egyén gazdasági tevékenységének stratégiai céljává, hiszen nem feltételezhette senki, hogy a vagyon valaha is a gazdasági vagy politikai hatalom forrásává válhat. Míg ez a tétel a reformszakaszra éppúgy igaz, mint a klasszikus korszakra, addig a túlrejt szocializmus időszakában a pénztőke kinőtte magát teljes értékű tőkefajtvá, amibe beruházni érdemes volt s lehetett is – ha nem is mindenkinek

és szabadon. A második gazdaság kifehéritése, a majdnem-teljes-jogú vállalkozások terjedése, az állami gazdasági vezetők "felszabadítása-nagykorúsítása", az állami vállalatok belüli vállalkozások szaporodása, illetve a pártállami ellenőrzés "sokszálúvá" tétele mind olyan strukturális változások, amelyek indokolják, hogy ezt az időszakot új korszaknak tekintsük, amelyre a tőkejavak újszerű mozgathatósága, kombinálhatósága jellemző.

A magántőke nemléte ekkor már nem jelentette azt, hogy a társadalom tagjai pozíciójuk megszerzése, megerősítése (megőrzése) érdekében ne próbálkozhattak volna a meggazdagodással. Ugyanakkor a meggazdagodás, mint a majdani magas társadalmi státusz, továbbá a még később elérni remélt gazdasági, illetve politikai hatalom forrása csupán rejtett és kiegészítő stratégia lehetett ekkor még, hiszen a hatalmi játszma még nem dőlt el, a jogi lehetőségek is korlátozottak voltak, az ideológia és a közvélemény is gazdagságellenes volt, de ami a legfontosabb, a pártállamon belül továbbra is jobb befektetésnek tűnt a hálózati tőke. Mindazonáltal a feleségek, rokonok, baráti társaságok már magánvállalkozásokba tudták konvertálni a férjek, erős pozíciójú rokonok, barátok politikai kapcsolatait.

Új elem volt az is, hogy a termelő szervezetek vezetői (és mindenki, aki valami fölött rendelkezett) törekedni kezdtek arra, hogy személyesen (vagy megbízható hálózati társaikon keresztül) és rövid távon anyagi hasznot húzzanak társadalmi pozíciójukból. Mindazonáltal a magánvagyon továbbra is jobbára a termelésen kívül, tartós fogyasztási cikkekben, kisebb-nagyobb ingatlanokban öltött testet, noha a második gazdaságban ezeket már fel lehetett használni a termelés szolgálatában is, sőt kezdtek felértékelődni a korábban még tabunak számító külföldi kapcsolatok is. Megkezdődött – de még suba alatt – a közjavak magánelsajátítása, s ez is elsősorban személyek, családok vagy klikkek bizalmas, erős kötésű hálózatainak segítségével valósulhatott meg. A résztvevők számára ugyanis – akár párt-, akár gazdasági vezetők, akár munkások vagy parasztok voltak – világosan látszott, hogy ezek a kooperációk a törvényesség határát súrolják, s a puritán erkölcsi normákat hangoztató ideológia jegyében bármikor megbélyegezhetők vagy szankcionálhatók.

A fenti folyamatok a hálózati tőke felhasználásának kiszélesedésével jártak. A kommunista szabályok és intézmények ugyan megmaradtak, de fellazultak, elerőtlenedtek és védekezővé váltak. Ez tetten érhető volt a korrupció terjedésében, a fogyasztási egyenlőtlenségek erősödésében, próbaelbocsátásokban, a szamizdat vállalkozások megjelenésében stb. Ugyanakkor a gazdasági életben fennmaradt a hatalomtól függő erőforrás-kiutalási rend (pl. verseny az exporttámogatásokért, a legnagyobb 50 vállalat kiemelése stb.). Eközben azonban a párt irányító technikája is "megszemélyesedett", és a parlamenti választásokon is lehetett már – persze csak módjával – személyek között választani. Lényeges különbség az előző periódushoz képest az is, hogy a szakmai képzettség mind a párt gazdasággal foglalkozó hivatalnokai, mind a gazdaság vezető posztjait betöltők között fontos mérlegelési szemponttá vált. A (személyes) szakmai kompetencia immár számított a kinevezéseknél.

A hálózati tőke kiterjedését és intenzitását növelte, hogy a gazdaság legális szereplőkként ismerte el az ipari és szolgáltató kisvállalkozásokat. A kisvállalkozások jórészt a résztvevők egykori munkahelyi hivatalos kapcsolataira építve jöttek létre. Ugyancsak hálózaterősítő tényező volt az is, hogy az első vállalkozások⁸ a nagyszervezetek gyermekei voltak. A magánprofit visszaforgatására, üzleti befektetésére az adminisztratív korlátozások miatt nem sok esély volt, így igazából a sikeres kisvállalkozó saját családi kasszáját gyarapította. A jövedelemszerzést szigorúan korlátozták ugyan, de az, amit a vállalkozók megkerestek, a központi állami bérszabályozás által engedett bérek többszöröse is lehetett. Másként szólva: a vállalkozó nem növelhette korlátlanul vállalkozásának termelő tőkét, azaz gazdasági hatalmát, de erősíthette társadalmi pozícióját családi/személyes gazdagságának gyarapításával.⁹

A gazdálkodói szabadság feltáruló lehetősége a gazdasági szereplőket jócskán ösztönözte, hogy új szervezeti megoldásokat találjanak. Az új lehetőségek közötti tájékozódás szüksége és annak reménye, hogy a valódi gazdasági hatalom ellensúlyozhatja a korábbi hatalmi központokat, a hálózatokon belül intenzív információcserét váltott ki, hogy tagjaik megtudják, mit és hogyan kell tenniük a nagyvállalatok átalakításakor, eladásakor, árának meghatározásakor, a névre szóló

vagyonok kijelölésekor; hogy azonosítani tudják szövetségeseiket és konkurensüket is. Mindez azoknak sikerülhetett, akik az egyes érdekeltségi körökön belül voltak. Ők tudták a hálózati tőkéből származó hozadékokat e liberalizálás során új, erősebb pozícióra vagy pénzre váltani.

A rendszerváltás előtti években az állami és pártbürokrácia hivatalnokai benne voltak ezekben a hálózatokban, részt vettek az állami tulajdon intézményi és magántulajdonná alakításában – és semmi nem zárta ki, hogy személyesen tulajdonosokká váljanak. A hálózati tőkét arra lehetett felhasználni, hogy az átalakítási szabályok rengetegében felismerjék, hogyan lehet az átlagnál kedvezőbb feltételek mellett – egy-egy embernek vagy csoportnak – a lehető legtöbb vagy legjobb minőségű tőkéhez, erőforráshoz hozzájutnia. A vállalatok vezetői (és a még mindig létező pártelit) lényegében ellenőrizhetetlen módokon juthatott hozzá a hatalmas állami szervezetek (és egyéb vagyontárgyak) bizonyos részeihez. Kifejezhetetlen az a különbség, amely a kistermelői, kisvállalkozói vagyonszerzés perspektívái és az új tulajdonosi hatalom megszerzésének távlatai között mutatkozik. Ebben az időszakban még intenzívebbé válhatott a vezetők közötti személyes kapcsolathálózat felhasználása. A tágabban értelmezett korrupció – mint pozícióval való visszaélés – természetes kísérőjelensége e korszaknak is.¹⁰

A szabályszegő virtus korábbi megnyilvánulásairól már szoltunk. 1988-89-ben sok piackonform szabály, törvény igyekezett a piac kiépüléséhez szükséges intézményeket megteremteni.¹¹ A "színlelt kapitalizmus" (ifj. Leopold, 1914) feltételeinek kialakítása kezdődött ekkor meg, amelyben a csalás, a törvények egyéni értelmezése, kijátszása az átlagos állampolgári magatartás része maradt.

6. A (politikai és kereskedő) kapitalizmus építése

A hálózatok tőkekénti felhasználásának szándéka részben örökség a rendszerváltás előtti időszakból, és ez az örökség nagy tehetlenségi erővel rendelkezik. A tehetlenség abban nyilvánul meg, hogy a kiépült kapcsolatok nagymértékben képesek

önfenntartásra és önreprodukciónak, valamint abban, hogy ha meg is szűnnek – vagy széttöredeznek – a kapcsolathálózatok, a korábbi működtetésük során széles körben megismert technikák szokásként maradnak fenn.

Vannak azonban sajátos okok is, amelyek a kapcsolathálózatok jelentőségét tovább erősítik, és függetlenek az örökölt elemektől. A hálózatok és tőketeremtő képességük nem *par excellence* átmeneti jelenség: szerepük van a piaci intézmények és az új szervezetek létrejöttében, egyúttal meghatározzák, befolyásolják vagy eltorzítják azok kitervelt működési mechanizmusait.

A hálózati tőke felértékelődését a politikai, az igazgatási és a gazdálkodói szférában külön-külön érdemes szemügyre vennünk.

A *politikai rendszer* változásakor a pártok és a civil szerveződések megjelenése és formális szervezetté válása a hálózatok kiterjedésével és az együttes működés megélénkülésével járt együtt. A formalizálódás mikéntjét a hálózatokon belül az erős kötések határozták meg. Ez azt jelenti, hogy a pártok szervezetük fejlődésének igen korai szakaszában jutottak hatalomra, megalakulásukkor valamennyi párt szűk közösség, baráti társaság volt csupán. Szükségszerű volt, hogy a hatalmi posztokra személyes, jó ismerősök, barátok és rokonok kerültek.

A pártokat és a civil szervezeteket a jelentős magán vagyoni hiánya továbbra is a gazdasági szférához – elsősorban az állami forrásokhoz – köti. A politikai és a gazdasági szféra közötti kapcsolathálózatok fontossága növekedett, mivel a hálózati aktivitás az egymáshoz közel állók között élénkült meg az ideológiai elkötelezettségek törésvonalai mentén, majd a kormányzók és nem kormányzók csoportjain belül is. A személyes kapcsolatok rendszere zártabb, széttöredezettebb lett. Ez a hálózati tőke felhasználásában a csoportok közötti laza kapcsolatok szerepének felértékelődését jelentheti.

Az igazgatási szféra átalakításában bizonyos hálózati kapcsolatok megsemmisültek. Eltűntek egyes minisztériumok, átalakult a megyei igazgatás rendszere. A sorozatos

átszervezések, személycserék azt valószínűsítik, hogy a hálózatokon belül nem volt elég idő a megbízható patrónus-kliens viszony kialakítására, vagy nem találtak mindenki számára elfogadható, megbízható közvetítőket a partnerek.

A gazdaságban a *politikai kapitalizmus* legjellegzetesebb intézményei – a privatizáció és a kárpótlás – egyrészt új piaci intézményeket teremtettek (részvény, befektetési jegy, vagyonjegy stb.), másrészt velük együtt új szervezetek is megjelentek (tőzsde, brókercégek, faktorház, tanácsadó cég, magánvállalat, társas vállalkozás, stb.). A hálózatok jelentősége az információk terjedésében és a játékszabályok megismerésében kétségkívül növekedett.

A gazdaságban az államtalanítási szándék ellenére – immár piaci tulajdonosi alapon – benne maradt az állam. A kereszttulajdonosok, akik egymás részvényeit vásárolták meg, időlegesen megmenthetnek egy-egy ágazatot a piacnak álcázott tranzakciókkal, a régi téveszek – szintén szövetkezetszerűen – a hazai piac teljes jogú szereplői maradnak. Úgy véljük, hogy mindez a hálózati kapcsolatok védekező felhasználásának, a biztonságra törekvésnek az eredménye. A piaci manőverek sokféle lehetősége a sokféle szereplő között pedig – csakis az ismerősök bizalmas hálózatának felhasználásával – olyan, csupán papíron létező tranzakciókat is lehetővé tesz, amelyek célja kizárólag a jövedelmek vagy járadékok személyes megkaparintása (vagy a jövedelmek láthatatlanná tétele). A gazdaság teljesítőképessége az utóbbi években nem növekedett, az állami költségvetés – a belső eladósodás ellenére – még mindig erőforrásokat jelenthet, legalábbis a szereplők azt remélhetik, mert az egymásba fonódó hálózatokon keresztül sok csatornán kívánnak erőforrásokhoz jutni többé-kevésbé formalizált kapcsolatok által. A hálózatok növekedhettek, szerkezetük átfedi egymást, és zárt egységek is kirajzolódtak a gazdasági szférában. A sok és egyre növekvő számú résztvevő a hálózati kapcsolatok további kiterjesztésével igyekszik erőforrásokhoz jutni. A hálózati vagyonuk gyarapítására törekszenek, de szerteágazó céljaik – legfőképp az, hogy mindegyikük személyes hasznot remél a szűkülés erőforrás-lelőhelyek felkutatásától – csökkenthetik annak valószínűségét, hogy a gyarapodó számú nexusok mindenki számára egyformán tökéletesen hasznosulhatnak.

A *kereskedői kapitalizmus* formálódásában a hálózati kapcsolatok az eddig nem ismert ügyletek típusainak kialakításában jelentősek. A gazdaság szereplői között bizonyára növekedett a hálózati aktivitás a piacok (mint jellemző színtér és intézmény) létrehozása tekintetében is. A gazdaság kis szereplői a partnereikkel kialakított kooperációban a jövedelem, illetve járadékszerző kapcsolatok elterjedését valószínűsítik – nem a kooperatív önellátó szolidaritási összjátékban érdekeltek. A jövedelem maximalizálása a cél, akár jövedelemeltitkolás, akár adó- vagy vámcsalás stb. útján. A törvényszegés elfogadottá vált. Az eladók és a vevők viszonylagos szegénysége valamint a gazdaság intézményeinek átalakulása és a szabad piaci lehetőségek kihasználása együttesen az illegális ügyletek terjedését és a szereplők közötti inkább offenzív (de néha defenzív) hálózatok megerősödését eredményezi.

A kapcsolathálózatok felhasználása kétségkívül elterjedt a mai kisvállalkozások¹² körében. Az azonban kétségesnek látszik – éppen, mert a vállalkozások jócskán támaszkodnak a háztartások erőforrásaira és tartalékaik egy részét is a háztartásokra fordítják –, hogy a hálózatok valóban tökeként hasznosulnak-e, képesek-e a fogyó pénzeket és a munkavégzésben való jártasságot, valóban helyettesíteni. Az 1991 óta alakult vállalkozások zöme mellékes vállalkozás, tulajdonosaik állami munkahelyeken dolgoznak. Ez a második gazdaság modelljére emlékeztet. Csökkentheti a hálózatok hatékony felhasználhatóságát az, hogy a kisvállalkozók száma növekszik, s egyre többen pályáznak arra, hogy – mint a mellékesen vállalkozók – az állami, költségvetési munkahelyek számukra nyújtott előnyeiket kihasználják. A hálózat mint vagyon tehát létezik és nő, hatékonysága, tökekénti alkalmazhatósága azonban a többi erőforrás romló állapota miatt valószínűleg csökken.

Valószínű, hogy a kisvállalkozók csoportján belül – a több vállalkozást működtetők igen szűk rétegét kivéve – a hálózatok védekező felhasználása az elterjedtebb. A védekezés jeleként értékeljük azt is, hogy sokan házastársukkal, rokonaikkal, barátaikkal közösen alapítanak céget.

7. Összegzés

Az "anyagi gazdaság állapota" úgy változott meg napjainkra, hogy a védekező hálózatokra még inkább szükségük van a gazdaság szereplőinek, mint valaha a reformok korában, az átalakuló gazdaság szabad piaca és új intézményei – mint a privatizáció és a kárpótlás – egyidejűleg lehetővé tették a hálózatok offenzív felhasználását is. A gazdaság egyes szereplőinek helyzete a politikai és a gazdasági átalakulás következtében bizonytalanná vált, a kis szereplők egzisztenciáját pedig a szűkülő források fenyegetik. A hálózatok tőkekénti kiaknázásának kettős célja van: meg kell ismerniök azokat az eljárásokat, amelyek segítségével személyes haszonra tehetnek szert (eltüntethetik jövedelmeik egy részét), másrészt meg kell találniuk a megfelelő, együttműködni hajlandó partnereket. A piaci műveletek számos alternatív formájának kialakulása és terjedése bizonyítja, hogy mind az árubeszerzéshez, mind a vevők eléréséhez személyes ismerősöket kell keresniök. A szereplők cselekvését egyéni stratégia vezérli, a piaci viselkedési normának közel sem alapeleme a vevő megbízható kiszolgálása, inkább az egyén vagy a zárt rokoni csoportok haszonszerzése, amiben a betyárbecsület csak addig terjed, hogy ki ne derüljenek titkolt ügyleteik. Mindezt megerősíti, hogy a családok, a kisebb vállalkozók – részben a hajdani második gazdaság szereplői – nem rendelkeznek olyan fizikai tőkével, amely akár rövidebb időre is elegendő tartalék lehetne a nehézségek leküzdéséhez. Összességében azt látjuk, hogy az átmenet gazdaságában mind az általunk politikai kapitalizmusnak nevezett szabályalkotó mező, mind pedig a kereskedői kapitalizmus formálódó intézményei – részben a hagyományos hálózatokra épülve – új típusú vagyon- és jövedelemszerző tranzakciókat és kiterjedtebb, zárt egységekből álló hálózatok létrejöttét eredményezték a gazdaságban.

A piac bevezetése és elszabadulása kétféleképpen hat a hálózati tőkére. A piac önmaga is fokozottan hálózatitőke-intenzív, különösen eleinte, az ügyleti kötöttségek felszámolásának időszakában, mert a gazdaság szereplőinek a piacra lépéskor van szükségük leginkább arra, hogy kevés tőkéjüket ezzel helyettesítsék vagy kiegészítsék. A kisvállalkozások megalakításakor mobilizált erőforrás maga a családi, rokoni, baráti kapcsolathálózat. Ez teremti meg az önálló piacra lépés feltételeit: rajtuk keresztül lehet pénzhez jutni, a családi ingatlant alaptőkeként felhasználni, e hálózatok jelölik ki a munkatársak rekrutációs bázisát. A vállalkozások tevékenységi köre legtöbbször a

kereskedés vagy rokonterületei – szolgáltatás, tanácsadás – kapcsolatintenzív területek. A kis cégek sokféle ágazathoz sorolható tevékenységet folytatnak egyszerre. Ezek a jellemzők kisebb pénztőke- és nagy hálózati tőke-igényt jeleznek.

Az átmenet piaca megőrzi a hajdanvolt második gazdaság piacszerkezetét, kooperációs formáit, viselkedési és érintkezési szokásait. A kis szereplők mai kooperációira csakúgy, mint a reformszakasz önellátó szolidaritási hálózataira, a földrajzi közelség jellemző. Azokkal a helyi szervezetekkel vannak inkább hivatalos és segítő ismerősi kapcsolataik, amelyek helyben vagy a közelben találhatóak – önkormányzat, takarékszövetkezet, kereskedelmi bank, vagy helyben levő vállalkozói központ, érdekképviselő. A budapesti központok, hivatalok – minisztériumok, vagyonügynökség –; jobbra elérhetetlenek a gazdaság kis szereplői számára. A hazai kisvállalkozók egyes csoportjai intenzív kapcsolatban vannak a régi állami – ma már nem mindig állami – vállalatokkal és termelőszövetkezetekkel, ami szintén a régebbi bedolgozói, második gazdasági modellre emlékeztet. A régi vállalati vezetők egykori védekező kapcsolat-hálózatai sokkal nagyobb arányú és szinte mindennapi érintkezést tettek szükségessé. A mai szereplők hálózathasznosítási stratégiája ettől eltér: tranzakcióik és hálózatépítési céljuk lényegében az egyéni – vagy családi – jövedelem- vagy vagyonszerzés. A kisvállalkozók alig egytizedét adó többszörös vállalkozók sokkal intenzívebb kapcsolatokat építenek ki mind a hivatalos intézményrendszerrel, mind egymással, s valószínűleg nagyobb eséllyel használják tőkeként kapcsolataikat, mint azok a népes csoportok, amelyeknek vállalkozói tevékenysége alig-alig válik el a háztartások gazdálkodásától. Az ő üzleti kapcsolataik saját háztartásaik egymást segítő szolidaritási kapcsolathálóival szövődnek össze.

A rendszer megváltozása felülről is a hálózatok felértékelődése irányába hat. Lazul az ellenőrzés, új klientúra épül, a régiek védik pozíciójukat, a bizalmas személyes kapcsolatok jelentősége megnő, mind a megőrző-védekező, mind a szerző-támadó formában. A privatizáció és a kárpótlás során új feszültségek jönnek létre, amelyek feloldása kimondottan kapcsolatintenzív megoldásokat igényel. Előljáróban a politikai átalakulások által ösztönzött hálózatitőke-felhasználásra utaltunk. Végkövetkeztetéseink és elméleti kiindulópontunk között ellentmondás feszül: elfogadhatónak tartottuk

ugyanis azt az állítást, hogy a gazdaság kaotikus állapotának oka az állam kivonulása a gazdasági szférából. Itt az ideje, hogy világossá tegyük: az állam, vagyis a hatalomgyakorlók nézetünk szerint egyelőre onnan vonulnak ki, ahol a jövedelmek koncentrációjával nem lehet számolni. Kétségtelen, hogy bizonyos gazdasági vagy nem gazdasági területeket nem tud vagy nem akar finanszírozni az állam. Itt nincs más lehetséges vagyon, mint a társadalmi hálózatok, melyeken keresztül a valódi, fizikai tőke is elérhető. A hatalom úgy akarja az igazi piacot, hogy hatalomgyakorlása jól megfizethető maradjon, ereje ne gyengüljön.

IRODALOM

- Antal László (1985) *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*, KJK.
- Baker, Wayne E. (1990) "Market Networks and Corporate Behavior" in *AJS* vol. 96. No. 3 1990 november
- Berliner, Joseph (1957) *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bonacich, Edna (1973) "A Theory of Middleman Minorities", *American Sociological Review*, 38:583-594.
- Bourdieu, Pierre (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Gondolat, Budapest.
- Böröcz József, Róna-Tas Ákos (1994) *Formation of the New Economic Elites* (kézirat), Budapest, Irvine, Los Angeles, San Diego.
- Braudel, Fernand (1985) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század*. Gondolat, Budapest.
- Burawoy, Michael és Krotov, Pavel (1992) "The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry" in *American Sociological Review*, 57:16-38.
- Coleman, James S. (1990) *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Czakó Ágnes-Sik Endre (1988) "Reciprocity of Managers" in *Connection* 1988, Vol XI., tél.
- Czakó Ágnes-Sik Endre (megj. alatt) "The Role of Network as a Resource in Post-Communism".
- Czakó Ágnes (1993): "Das Überdauern der Schattenwirtschaft in Jahrbuch für Rechts- und Kriminalsoziologie" in *NOMOS*, Bécs 1993.
- Csanádi Mária (1993) *Rendszerfüggőségeink: a pártállam működésének és összeomlásának hatása az átalakulásra Magyarországon* (kandidátusi disszertáció kézírata).
- Dornstein,(?) (1977) "Some Imperfections in the Market Exchanges for Professional and Executive Services" in *The American Journal of Econ. and Soc.* Vol. 26. April, No.2. 113-128.
- Gábor R. István (1989) "Kistermelés, kisvállalkozás, második gazdaság" in *Gazdaságszociológiai tanulmányok AULA MKKE szöveggyűjtemény*.
- Geertz, Clifford (1979) "Suq: The Bazaar Economy in Sefrou" in *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis* szerk. Geertz, Clifford, Geertz, Hildred és Rosen, Lawrence, New York. 123-263.
- Granovetter, Mark (1985) "Economic action, social structure, and embeddedness" in *American Journal of Sociology* 91: 481-510.
- Halmai Gábor (1987) "Az egyesületek és az állam" in *Medvetánc* 1987/3-4.
- Juhász Pál (1986) "Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről" in *Medvetánc* 1986/4-1987/1.
- Kolankiewicz, George (1994) "Elites in Search of a Political Formula" in *Daedalus* 1995 június.
- Kornai, János (1992) *The Socialist System*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- ifj. Leopold, Lajos (1914-1917): "A színlelt kapitalizmus" in *Medvetánc* 1988/2-3. A bevezetést írta: E. Bártfai László.
- Leifer, Eric M. (1990) "Inequality among Equals: Embedding Market and Authority in League Sports" in *AJS* vol. 96 No.3. 1990 november.
- Light, Ivan et al (1993) "Migration Networks and Immigrant Entrepreneurship" in *Immigration and Entrepreneurship* szerk. Light, Ivan és Parminder Bhachu, Transaction Publishers, New Brunswick. 25-49.
- Lomnitz, Larissa (1977) *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shanty Town*, San Francisco: Academic Press.
- Macaulay, Stewart (1963) "Non-contractual Relations in Business: A Preliminary Study" *American Sociological Review* 28:55-67.
- Mars, Gerald (1983) *Cheating at Work*, London: Allen and Unwin.
- Montias, J.M. és Rose-Ackerman, Susan (1981) "Corruption in a Soviet-type economy: theoretical considerations" in Rosefielde, Steven (szerk.) *Economic Welfare and Economics of Soviet Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press. 53-83.
- Offe, Claus (1992) "Demokratikusan tervezett kapitalizmus" in *Szociológiai Szemle* 1992/1. 5-21.

- Opp, Karl-Dieter és Gem, Christiane (1993) "Dissident Groups, personal networks, and spontaneous cooperation: The East German revolution of 1989" in *American Sociological Review*, Vol. 58. október. 659-680.
- Örszigethy Erzsébet (1993) "Számháború – falusi mezőben" in *Mozgó Világ*, 7. sz. 91-98.
- Pumam, Robert D. (1993) "Social Capital and Public Affairs" in *The American Prospect*, tavasz 1-8.
- Pünkösti Árpád (1986) "Az elithez tartozni" in *Mozgó Világ*, 5.sz. 19-36.
- Sik, Endre (1988) *Az "örök" kaláka*, Gondolat, Budapest.
- Sik, Endre (1994) "From the Multicoloured to the Black and White Economy: The Hungarian Second Economy and the Transformation" in *International Journal of Urban and Regional Research*, 18:46-70.
- Sik, Endre (megjelenés alatt) "Network Capital in Capitalism, Communism and Postcommunism" in: *Networking in the Global Village*, szerkesztette: Wellman, Barry, Westview Press.
- Stark, David (1992) "The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe" in *Contemporary Sociology*, vol. 21 no. 3 május, 299-304.
- Völker, Beata és Flap Henk (1993) "Friends and Comrades after the Wall: changing personal networks after the political turnover" Előadás (*Sunbelt conference of ISSN*), Tampa, Florida.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom* 1. KJK, Budapest.

JEGYZETEK

- ¹ A nem létező hálózati tőkével való család nehezebben leplezhető le, mint a nem létező fizikai tőke, (pl. hamis bankgarancia vagy lopott takarékbetétkönyv, esetleg hamis váltó), vagy a nem létező tudástőke (pl. hamis iskolai végzettség, hiányos nyelv- vagy szaktudás).
- ² A teljesség igénye nélkül a következő munkákat tekintjük a hálózati tőke piaci hatásait bemutató klasszikus alkotásoknak: Bourdieu (1978), Leifer (1990), Baker (1990), Mars (1983), Geertz (1979), Lomnitz (1977) és Macaulay (1963). A hálózati tőkének a kommunista gazdaságban betöltött meghatározó szerepéről lásd Berliner (1957), Montias-Ackerman (1981).
- ³ Völker (1993) az NDK-ban fellelhető hálózati tőke elemzésével kapcsolatban azt fejti ki, hogy léte elsősorban a hiánynak volt köszönhető, s ha a hiány megszűnik, a hálózatok jelentősége elvész. Az embereknek nincs már szükségük a politikai hatalmi elnyomással szembeni védekezésben sem a hálózatokra. Azt is bizonyítani igyekszik, hogy maga a rendszer átalakítása is – amit költözés, munkahelyváltás is kísér – a korábbi kapcsolatháló megsemmisülését vonja maga után, következésképpen a hálózati tőke kiterjedtsége és jelentősége egyaránt csökken, legalábbis a gazdasági szférában.
- ⁴ Stark (1992) felismeri a hálózatok rendszerváltásban játszott szerepének fontosságát, úgy véli, hogy a hálózatok töltik ki az intézményi vákuumot, és ezek szervezik a jelen folyamatait. Érvelésében a hálózatok nem uralják a struktúrát, fontosságuk pusztán átmeneti.
- ⁵ Ifj. Leopold Lajos (1914-17) "színlelt kapitalizmus" leírása nagyon hasonlóan tárja elénk a magyarországi 1910-es évek kapitalista fejlődésének jellemzőit. A színlelt kapitalizmusban csak a tőkés jogrend létezik, az igazi kapitalizmus azonban kapitalista szellemet is jelent, vagyis a piac nem csupán írott malaszt, hanem "piacgazdaság".
- ⁶ Dornstein (1977) hetvenes évekbeli amerikai kutatása alapján arra a következtetésre jutott, hogy a zárt munkaerőpiacokon – pl. az értelmiségi foglalkozásúak és menedzserek munkaerőpiacain – a megfelelő munkaerő kiválasztásában, keresésében a személytelen ügynökségek és közvetítőirodák szerepe szükségképpen kisebb, mint a személyes beajánlásoké és kapcsolatoké.
- ⁷ Moszkoviták, spanyolok, brünniek, Szovjetunióban végzetek, NÉKOSZ-osok, volt szocdemek – sorolhatók a csoportok.
- ⁸ A legnagyobb kisvállalkozás-kiterjesztő központi kampány az élelmiszerboltok és a vendéglők bérbe adása volt. A bérlő kisvállalkozások ebben a konstrukcióban a vállalati központok érdekeltségi körén belül voltak kénytelenek maradni, ami szintén egy a sokféle függőségi kapcsolat között. Ezek a kisüzemek csak nevükben voltak vállalkozások: előre kialakított összeg fejében, amit a vállalati központnak befizettek, saját zsebükre dolgozhattak. (A legelső magántaxisok is így "vállalkoztak".)
- ⁹ A vállalatokon belüli vállalkozások (vgmk) azt kínálták a résztvevőknek, hogy a vállalat eleve elvállalt feladatait többletmunkával teljesíthették. A vállalaton belüli vállalkozásokban részt venni privilégium

---

volt, amelyet azok osztogattak, akik helyzetük folytán feladatokat tudtak a vállalatnak szerezni, melyet aztán a "vállalkozó" munkavállalói csoportok elvégeztek. Nem kétséges, hogy a *vállalaton belüli pozíció* és az ezzel együtt járó hálózati tőke nem kis szerepet játszott a megrendelés megszerzésében és a munkacsoport verbuválásában is.

¹⁰ Apró adalékként – és a hálózatfelhasználás példájaként – említhetjük meg azt a képtelenséget, hogy a gazdasági bűncselekményekkel foglalkozó rendőri részlegeket a gazdasági liberalizálás kiteljesítése érdekében – mint idejétmúlt intézményeket – felszámolták. A rendőrségen szép számmal alkalmazott kvalifikált bűnüldözők az újonnan alakuló vállalatokhoz, társas vállalkozásokhoz szegődtek el tanácsadónak, hiszen értettek a szabályok megszegésének láthatatlan technikáihoz.

¹¹ Nemcsak a jövedelemadóval és az ezzel automatikusan megjelenő adócsalással bővült a szabályszegés, -kijátszás lehetősége, hanem pl. a lakossági turistaforgalomban a magánbehozatali engedmények és korlátozások rendeleteivel is. A *vámszabályok* kijátszása és az engedélyezett valutakeretek kreatív felhasználása olyan tömegsporttá vált, melyben az üzleti haszon jogos reményében a találékony osztrák kereskedők is kooperáltak a magyar utazókkal. Mindemellert a devizaszámlákra betett pénzek eredetének nem ellenőrzése – mert ez akár a feketepiacról szerzett pénz is lehetett – nyilvánvalóvá tette, hogy a törvényeknek a hatóságok lényegében nem tudnak, esetenként nem is akarnak érvényt szerezni.

¹² Czakó-Kuczsi-Lengyel-Vajda: Vállalkozók és vállalkozások 1993. KSH kiadvány 1994.